

Гене́за законодавства про кримінальну відповідальність за масові заворушення в Україні

Микола ТАРАНЕНКО,
аспірант Національного технічного
університету України «КПІ»

Історія вітчизняного кримінального законодавства переконливо свідчить, що на всіх етапах становлення та розвитку української державності в її суспільно-політичному житті мали місце злочинні посягання на громадський порядок у формі масових заворушень.

У першій видатній пам'ятці вітчизняного права — «Руській правді», незважаючи на те, що масові заворушення були доволі частими в Давньоруській державі (повстання в Києві проти князя Ізяслава 1067 року, масові заворушення в Білоозері 1071 року, виступ київських міщан проти свавілля лихварів 1113 року та інші) [6, с. 62], кримінально-правові заборони організації чи участі в масових народних виступах та інших діянь з участю великої кількості людей не встановлювали. В тогочасному законодавстві відповідальність наставала за загальною нормою, що ґрунтувалася на принципі таліону [10, с. 356–357]. Як слушно зазначає відомий російський дослідник І. Козаченко, кримінальне право цього періоду є правом «конкретного месника», індивідуального або колективного, який реагував на злочин, використовуючи доступні йому в конкретний момент засоби [13, с. 2].

Після завоювання українських земель Литвою та Польщею чинне литовсько-польське законодавство вперше криміналізує масові заворушення, які спочатку дістали назву «виступ», «гвалт», «рокош», а згодом «образа маєстату», «зрада», «бунт» [12, с. 33]. У Польському Королівстві, згідно з Віслицьким статутом 1347 року, король Казимір III до одного з найтяжчих злочинів проти держави відніс зраду, з якою він пов'язував найперше бунт проти королівської влади [1, с. 479–480]. За участь у ньому до учасників застосовували найсуворіший вид покарання — смертну кару (просту або кваліфіковану) [1, с. 494]. В II та III Литовських статутах (1566 і 1588 рр.) в Артикулі 3 «Об ображенъе маєстату господарского» зазначалося: «Колы бы кто змову, албо спикненьє, албо бунт учинил на здоровье наше господарское ... бунтовал покой посполитый врушаючи ... войско и люд собирал и выводил ... честь и горло и имение стратит» [6, с. 165]. За

грамотою великого князя Литовського 1522 року головною метою жорстоких покарань було залякування народу задля відвернення можливих наступних масових виступів, «утримання свавільних людей від злочинної поведінки й збереження в доброму стані всієї держави» [6, с. 166]. Страту рядових бунтівників провадили публічно у вигляді простої (повішення, відрубання голови), а організаторів заворушень — кваліфікованої смертної кари (спалення, четвертування, посадження на палю тощо).

В умовах Національно-визвольної війни проти шляхетської Польщі в Україні спочатку діють деякі польсько-литовські правові акти (зокрема, III Литовський статут 1588 року), які захищають від злочинних посягань уже владу українського гетьмана, а не польського короля. Під час розбудови Української козацької держави гетьман Б.Хмельницький рішуче придушував усі прояви антигетьманських масових заворушень. У своїх універсалах він вимагав карати смертю всіх розбійників, що «сіють смуту і виступають проти законної влади». Як наслідок, 1650 року за його наказом було страчено ватажка повсталих козаків Худолія, наприкінці 1651 — на початку 1652-го після укладання Білоцерківського мирного договору з Польщею 1651 року аналогічної кари зазнали представники старшинської опозиції — полковники С. Герасимов, М. Гладкий, Л. Мозиря, С. Підібайло та інші. Окрім цього, гетьман жорстоко придушував усі селянські виступи, спрямовані на самочинне захоплення старшинсько-шляхетських маєтностей [6, с. 180–181].

У перші роки після укладення Українсько-Російського договору 1654 року, указом російського царя Олексія Михайловича було вирішено, щоб у Малоросії управляли й судили за своїми стародавніми правилами. Зокрема, в його Жалуваній грамоті Війсь-

ку Запорозькому від 27 березня 1654 року чітко зазначалося: «Ми, великий государ, веліли їм бути під нашою, царського величства високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і вел. кн. литовських і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх...» [14, с. 166]. Однак, поступово обмежуючи суверенність Української держави, царизм починає запроваджувати російське законодавство. Зокрема, в Україні поширюються такі джерела російського права, як царські грамоти, укази, визначення, маніфести, регламенти, положення, зводи, накази, артикули тощо. За підрахунками сучасного дослідника доби Гетьманщини І. Бойка, налічувалося кілька сотень таких документів [2, с. 36]. У них знаходять відображення нові норми кримінального права, зокрема й щодо масових заворушень, які вважаються державною зрадою, посяганням на життя й здоров'я царя, його сім'ї [2, с. 100–101].

Якщо Судебник Івана III (1497 рік) у статті 9 встановлював кримінальну відповідальність «подымщиков», «зажигальщиков», «кромолников» (тобто тих, хто «подймав», збуджував населення на бунт проти правопорядку), то Соборне уложення 1649, що запроваджувалося в Україні в другій половині XVII століття, визначало як тяжкий державний злочин «бунт», «змову» та «скоп», спрямовані проти особи царя чи його сім'ї. Так, у главі 2 «О государської чести, и как его государское здоровье оберегать» в статті 21 вказано: «А кто учнет к царьскому величеству, или на его государевых бояр и околничих и думных и ближних людей, и в городех и в полках на воевод, и на приказных людей, или на кого ни буди приходити скопом и заговором, и учнут кого грабити, или побивати, и тех людей, кто так учинит, за то по тому же казнити смертию безо всякия пощады». За ці злочини відповідальність несли не тільки бунтівники, а й члени їхніх сімей.

Згодом у Статуті військовому Петра I (1715 рік) в артикулі 137 з'явилася норма про відповідальність за такий державний злочин, як «возмущение и бунт». Як зазначалося, кожне таке діяння «без всякой милости имеет быть виселицею наказано». У тлумаченні до цієї норми йдеться про те, що «в возмущении надлежит виновных на месте и в деле самом наказать и умертвить. А особливо, ежели опасность в медлении есть дабы чрез то другим страх подать и оных от таких непристойностей удержат (пока не расширится) и более б не умножилось». Змову, що мала на меті скинення монарха чи його спадкоємця, карали, зокрема, позбавленням майна та четвертуванням її ініціаторів і співучасників [2, с. 101]. Як бачимо, зазначений правовий акт достатньо чітко визначив небезпеку вказаних злочинних дій, які можуть призвести до їхнього значного поширення й необхідності жорстоких репресивних дій до учасників масових заворушень і в Росії, і в Україні.

Застосування каральних акцій до бунтівників знайшло відображення й у нормативно-правових актах першої половини XVIII ст. в ході кодифікації українського права. Так, у збірнику «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 рік), у главі 3, артикулі 2 «О преступниках против маестата государева» йдеться про таке: «Если бы кто с ким согласие, или бунт, или злое умышение имел на здоровье государево, хотя б тое злоумышлени охранением Бжиим в дело и не произошло, таковой преступник, по прямому доказательству, чести и живота лишен, а имение его взято быть на государя имеет» [14, с. 204].

Черговим кроком у подальшому розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за масові заворушення стало прийняття 1782 року Статуту Благочинія або Поліцейського статуту, який запровадив у

сферу кримінально-правового регулювання таке діяння, як «учинище сходьбища, скопа». Зокрема, стаття 272 Статуту проголошувала: «Кто учинит сходьбище подозрительное, либо скоп, либо взлом оград, либо насильное завладение недвижимого имения, того иматъ под стражу и отослать к суду». Як наслідок, істотно зросла відповідальність за такі відкриті зазіхання на владу, як бунт і обурення. До них царським законодавцем прирівнювалися також «непристойні підозрілі сходьбища», що могли й не мати злочинних цілей. До цієї категорії правопорушень відносили і просто різні «сборы ... для советов каких-нибудь или челобитья», а також подання колективного прохання (арт. 133). Винних, як правило, карали відразу на місці, особливо за наявності небезпеки, що такі «непристойності розширяться» (арт. 137). «Пущих» винуватців карали шибеницею, недонесителів – засланням або тілесним покаранням (арт. 135, 136). У тексті Статуту не розкривається сутність понять «сходьбище» та «скоп», хоча зрозуміло, що йдеться про вчинення будь-яких злочинних дій на товпом. Тлумачні словники російської мови пояснюють, що «скопище» дослівно означає «натовп», «збіговисько», «всі разом», «спільно».

У першій половині XIX століття в Російській імперії внаслідок кодифікації права було підготовлено «Повне зібрання законів Російської імперії 1830 р.» та «Звід законів Російської імперії» (1833 рік). Ними законодавець прагнув остаточно замінити місцеве законодавство нормами загальноросійського права. Тож у 1840–1842 роках в Україні замість III Литовського статуту розповсюджується загальноросійське кримінальне законодавство – Звід законів Російської імперії, I книга якого – Кримінальне уложення – була першим в історії Росії кодексом кримінального права. В ньому одним із тяжких видів злочину визначалися масові заворушення. Зокрема, скопище, яке вчинило опір владі, дістало назву «повстання». «Бунт» трактувався як «повстання скопом або змовою багатьох підданих проти Верховної влади». До цієї категорії злочинних дій належали й заворушення, які не ставили такої мети, однак «результатом яких було потрясіння корінних, основних установ держави».

«Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845-го і в редакції 1885 року визначало масові заворушення як злочин проти порядку управління. Вказана норма містилася в главі I «Про опір розпорядженням уряду й непокорі встановленій від його владі», у розділі IV «Про злочини й проступки проти порядку управління». Частина 1 статті 269 Уложення 1845 року встановлювала відповідальність за організацію, підбурювання до участі або пряму участь у публічному скопищі, що супроводжувалося насильством або погрозою особі, викраденням, самовільним заволодінням, знищенням чи пошкодженням чужого майна, вторгненням у чужий будинок або інше приміщення, обгороджене місце чи садибу, а також керівництво зазначеними діями або підбурювання до них [7, с. 12–13]. При цьому відповідальність за такі діяння залежала від ролі особи в них. Згідно з ч. 1 ст. 261 зазначеного Уложення відповідальність наставала за участь у публічному скопищі, відповідно до ч. 3 ст. 261 – за організацію скопища, керівництво в разі застосування насильства над особою, під час вторгнення до чужого житла чи замаху на такі дії, а також підбурювання до їх вчинення або продовження злочинних дій. Якщо скопище або його учасники ще й чинили опір збройним силам, покликаним навести порядок, то відповідальність наставала за ч. 2 і 4 ст. 269–1 Уложення [8, с. 13].

На думку істориків права, найбільш кваліфікованим і якісно розробленим кримінально-правовим ак-

том у дореволюційній Росії було Кримінальне Уложення 1903 року. Воно виділяло два види бунтів – «більш та менш карані». «Менш карані» види стосувалися випадків, коли «посягання виявлено на самому початку й не потребувало вживання особливих заходів для його придушення». До «більш караного» виду належали випадки, коли бунт не був розкритий «у зародку» і для його придушення необхідно було застосовувати надзвичайні (особливі) заходи. Згідно з цим Уложенням масові заворушення розглядалися як злочин проти порядку управління. Однак, на відміну від попередніх, цей акт давав зовсім іншу класифікацію злочинів у цій сфері. Зокрема, цим родовим поняттям були об'єднані смута, непоко́ра адміністративній владі та протидія правосуддю. Варто зазначити, що термін «смута» до законодавства було запроваджено вперше. Статтю 269–1 попереднього Уложення (1885 року) було цілком відтворено в ст. 122 Уложення (1903 року) та доповнено таким приводом, як «чутки, що порушували громадський порядок і могли підбурити значну масу населення до вчинення масових заворушень».

Після повалення царизму в лютому 1917 року і відродження української державності за часів Центральної Ради в Україні імперське законодавство майже не змінилося. Нова українська влада намагалася всіляко захистити себе і встановлений у державі правопорядок. Зокрема, в «Відозві Генерального секретаріату» від 30 листопада 1917 року зазначається, що уряд УНР, проголошуючи й підтверджуючи демократичні права та свободи, водночас попереджає, що він буде «подавляти в корені» всі виступи проти української влади, зокрема й тієї частини робітників, яку «введено в блуд нашими несовісними політичними противниками» [14, с. 27]. В IV Універсалі Центральної Ради (9 січня 1918 року) також підкреслюється, що Рада Народних Міністрів повинна «безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами, й кожного, хто призиває до повстання проти самостійності УНР, карати яко за державну зраду» [14, с. 39–40].

Для періоду Гетьманату П. Скоропадського характерне посилення каральної спрямованості тогочасного законодавства. Так, відповідно до тимчасового закону від 8 липня 1918 року. «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства», закону «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» від 17 травня 1918 року, закону «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави» від 15 липня 1918 року [14, с. 66–68] та інших нормативних актів гетьманська влада жорстко придушувала будь-які прояви масового невдоволення. Це спричинило активізацію масового широкого повстанського селянського руху в Україні [4, с. 196].

У складних умовах відбувався процес формування кримінально-правових відносин і за доби Директорії УНР. Чинна влада більше уваги приділяла викликам воєнного часу, ніж системному законотворенню, зокрема й щодо норм кримінально-правового характеру. Тож у цій сфері, як і раніше, застосовувались норми дореволюційного кримінального законодавства. А 15 серпня 1919 року було прийнято спеціальну постанову, спрямовану на припинення протиправної діяльності осіб, які загрожували республіканському устрою Української Народної Республіки [5, с. 267]. Також нагальною проблемою уряду Директорії була протидія єврейським погромам (як однієї з форм прояву масових заворушень), про що йдеться в багатьох офіційних документах, зокрема в законі від 27 травня 1919 року та Наказі Головнокомандування військ УНР від 26 серпня 1919 року [4, с. 206]. В умовах так званої отаманщини єврейські погроми набули величезних масштабів. Так, у Прос-

курові військо УНР на чолі з отаманом Семесенком вирізало всіх євреїв як «заколотників більшовицького бунту». Але найпоширенішими в Україні були погроми під орудою «стихійних» повстанців: отаманів Григор'єва, Струка, Сокирки, сотника Мартиненка та інших [3, с. 62]. Міністр у єврейських справах в уряді УНР А. Ревуцький був неспроможний зупинити ці злочини [9, с. 160].

Перші акти радянського кримінального законодавства у вигляді декретів, постанов та інструкцій мали чіткий класовий характер і ґрунтувалися на ідеї революційного насильства. Масові заворушення законодавець відніс до контрреволюційних злочинів, які каралися зі всією суворістю революційного часу.

У 1922 році із прийняттям першого Кримінального кодексу УСРР уперше було сформульовано такий склад злочину, як «масові безпорядки». Ця норма містилася в II розділі «Про злочини проти порядку управління» главі I «Державні злочини». Радянський законодавець, характеризуючи масові безпорядки, диференційовано оцінював суспільну небезпечність озброєних та незброєних їхніх учасників, організаторів та інших співучасників злочину [14, с. 26–27].

У 1924 році було прийнято Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, положення яких стали підґрунтям нової редакції Кримінального кодексу УСРР 1927 року. У ст. 56-16 кодексу склад такого злочину, як масові заворушення, визначався у вигляді «масових розрух», що супроводжувалися погромами, руйнуваннями залізничних шляхів або інших засобів комунікації та зв'язку, вбивствами, підпалами та іншими «подібними чинностями». Загалом кримінальне законодавство кінця 20–30 рр. XX сторіччя мало яскраво виражений репресивний характер.

Підсумком процесу поступового пом'якшення репресивних інститутів кримінального права в Україні стало прийняття Кримінального кодексу УРСР 1960 року. У ньому кримінально-правовий склад злочину визначено як «організація масових безпорядків, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, що використовувались як зброя, а так само активна участь у масових безпорядках». Як бачимо, в новому кодексі відбулося помітне звуження кола протиправних діянь, які охоплювали поняття «масові безпорядки», та відмежування масових заворушень від суміжних складів злочинів (злісного хуліганства, посягання на життя та здоров'я працівників правоохоронних органів тощо).

З проголошенням незалежності України в 1991 році наша держава певний час не стикалася з проявами масових безпорядків. Але в листопаді 1993 року в Києві відбулися заворушення, пов'язані з протиправною діяльністю секти «Біле Братство». Враховуючи помітне посилення соціальної, економічної та політичної напруженості в державі, 24 грудня 1994 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави», яким встановлювалася кримінальна відповідальність за низку антидержавних діянь, зокрема й за масові безпорядки [11, с. 415]. Проте, незважаючи на жвіт заходи й посилення профілактичної роботи правоохоронних органів України, вже в червні 1995 року мали місце резонансні масові безпорядки в Криму та в липні цього ж року в Києві, пов'язані з похованням патріарха УПЦ Київського патріархату Володимира Романюка. Особливо небезпечних і загрозливих для державної влади форм набули масові заворушення в Києві 9 березня 2001 року під час проведення політичної акції «Україна без Кучми».

10/2012
(319)

Засновник –
Верховна Рада України

Головний редактор
Світлана ПИСАРЕНКО

Редакційна колегія:
Віктор КОРНЮК, Лариса СЕВЕРЕНЧУК,
Юрій АРТЕМЕНКО, Олександр БАНДУРКА,
Іван БОКІЙ, Степан ГАВРИШ, Віктор ГРАБ,
Юлій ЮФФЕ, Віктор КИРИЛЛОВ,
Олександр КОПИЛЕНКО, Анатолій МАТВІЄНКО,
Павло МАТВІЄНКО, Анатолій МАЦЮК,
Микола МЕЛЬНИК, Борис ОЛІЙНИК,
Сергій ПРАВДЕНКО, Анатолій СЕЛІВАНОВ,
Лесь (Леонід) ТАНИЮК, Віктор ТАРАН (Терен)

Головний редактор
Світлана ПИСАРЕНКО – 235-81-55

Примальня

Любов САЛЮК – 235-79-58

Заступник головного редактора

Віктор КОРНЮК – 272-46-30

Відповідальний секретар

Лариса СЕВЕРЕНЧУК – 235-79-53

Головний бухгалтер Ірина КИСІЛЬ,

Жанна СИМОНЕНКО – 235-79-58

Відділ з висвітлення питань

парламентської діяльності:

Микола БІЛОКОПИТОВ – 234-67-78,

Валентин КОВАЛЬСЬКИЙ,

Олексій СИЩУК – 235-79-55,

Юлія ЦИРФА – 234-67-78,

Олександр ДЕМСЬКИЙ – 235-79-55

Відділ соціально-економічної політики

та правового забезпечення:

Завідувач Олександр МАЛІЄНКО – 235-81-56

Світлана ФІЛОНЕНКО – 234-67-78

Відділ гуманітарної політики:

Завідувач Ольга КЛЕЙМЕНОВА – 235-79-55,

Лучія ПУЗИКОВА, Лариса МАРЧУК,

Микола СЛАВИНСЬКИЙ, Євген ТИЩУК

Літературні редактори: Олена ЧОПОВСЬКА,

Валентина НЕСЛУЖЕНКО – 235-79-60,

Наталка СЕМІВОЛОС – 235-79-53

Реклама та передплата:

Віра ПРАВИНА – 272-46-23,

Сергій ДУБРОВІН – 234-68-30

Дизайн – Ольга ПРОКОПЧУК – 235-81-56

Верстка – Анна СЕРДЕЧНА – 235-81-56,

Наталія РЕПЕЦЬКА, Наталія КУТНЯК,

Сергій УСЕНКО – 235-79-60

Підтримка сайта –

Євген СИНЕЛЬНИКОВ – 235-79-60,

Олексій ЛОЗИНСЬКИЙ, Діана ТОКОВЕНКО

04053, Київ-53,

пров. Несторівський, 4

E-mail: mail@viche.info

E-mail: viche@rada.gov.ua

www.viche.info

Підготовку та випуск у світ журналу «Віче»

за дорученням засновника здійснює редакція.

© Віче, 2012.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого

засобу масової інформації КВ № 570

від 05.04.1994.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.

І залишає за собою право на редагування,

опублікування наданих авторами творів та сплату

авторського гонорару. Рукописи не рецензуються

і не повертаються.

При передруку посилання на «Віче» обов'язкове.

Відповідальність за зміст і достовірність

рекламних оголошень несуть рекламодавці.

"R" – матеріали, які друкуються на правах реклами

Підписано до друку 14.05.2012.

Формат 60x84/8.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 2,3.

Зам. № С 12-153. Тираж 2300 прим.

Ціна договірна.

Набрано і зверстано на комп'ютерному

комплексі редакції журналу «Віче».

Надруковано з готового оригінал-макета

у ТОВ «КЖД «Софія»

08000, Київська обл., Макарівський р-н,

смт Макарів, вул. Першотелераднєва, 65

Свідчення про державну реєстрацію

A01 № 22 9953 від 26.11.2008 р.

Журнал «Віче» читають у Верховній Раді та її комітетах, адміністрації Президента України, Кабінеті Міністрів України, Держкомтелерадіо. Він також надходить до бібліотек Конгресу США та Ради Європи, до Книжкової палати України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної парламентської, Державної науково-технічної, Державної бібліотеки для юнацтва, Державної науково-педагогічної, Центральної імені М. Островського.

Передплатний індекс – 74254.

У чинному Кримінальному кодексі України, прийнятому 2001 року, статтею 294 передбачено відповідальність за організацію масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовуються як зброя, а також за активну участь у масових заворушеннях. Зазначений перелік віднесено до злочинів проти громадського порядку та моральності.

Неоднозначні підходи до тлумачення окремих положень, складнощі в юридичній оцінці та кваліфікації злочинів призводять до помилок під час застосування кримінально-правових норм, що створює перепони на шляху ефективного протидії злочинності. Така ситуація склалася не лише через труднощі у кваліфікації злочинів за ст. 294 Кримінального кодексу України, а й унаслідок небажання, насамперед із політичних міркувань, кваліфікувати протиправні діяння за цією статтею.

Підсумовуючи, зазначмо, що протягом усіх етапів історичного розвитку Української держави – від Київської Русі до сьогодення – відбувалася еволюція законодавства про кримінальну відповідальність за масові заворушення. Зазначений склад злочину під назвами «виступ», «гвалт», «бунт», «рокош» тривалий період часу вважався посяганням на владу руських та литовських князів, польських королів та українських гетьманів. Після входження Гетьманщини до складу Росії він дістає назву «сходьбище», «скоп», «повстання», «скопище», «смута», що їх дореволюційне російське законодавство віднесило до злочинів проти порядку управління. Аналогічна оцінка цих злочинних дій була за часів відродження Української держави 1917–1921 рр. У перших радянських нормативно-правових актах масові заворушення було віднесено до контрреволюційних злочинів, а в кримінальних кодексах УСРР 1922-го та 1927 років під назвою «масові безпорядки» – до злочинів проти порядку управління. Кримінальний кодекс УРСР 1960 року звужив коло протиправних діянь, які охоплювали поняття «масові безпорядки». Чинний Кримінальний кодекс України, прийнятий 2001 року, визначає такий склад злочину, як «масові заворушення», й відносить його до

злочинів проти громадського порядку та моральності. □

Джерела

1. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 628 с.
2. Бойко І. Й. Держава і право гетьманщини: Навч. посібн. – Львів: Світ, 2000. – 120 с.
3. Гуцула В. Атаман против погромов // Фокус. – 2009. – 5 июня.
4. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посібн. – К.: Атіка, 2003. – 416 с.
5. Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручн. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
6. Історія держави і права України. Част. 1: Підручн. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: у 2 ч. / За ред. А. Й. Рогожина. – К.: Ін Юре, 1996. – 368 с.
7. Кузнецов В. В. Злочини проти громадського порядку та моральності: Практ. посібн. – К.: Вид-во Паливода А.В., 2007. – 160 с.
8. Кузнецов В. В. Теорія кваліфікації злочинів: Підручн. / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко; За заг. ред. професорів Є. М. Моїсеєва та О. М. Джужи. – К.: Вид-во Паливода А. В., 2006. – 300 с.
9. Кульчицький С., Котляр М. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – 380 с.
10. Малиновський О. О. Кровавая месть и смертные казни // Антология української юридичної думки: У 10-ти т. Том 7: Кримінальне право. Кримінальний процес / Редколегія: Шемшученко та ін. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2004. – 616 с.
11. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посібн. – К.: Т-во «Знання»; КОО, 2003. – 429 с.
12. Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Суспільно-політичний лад та право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої: Учб. посібн. – Івано-Франківськ: Прикарпатський університет, 1996.
13. Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. – М., 2001.
14. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. – К.: Видавничий дім Ін Юре, 2000. – Т. 1: З найдавніших часів до поч. XX ст. – 472 с., Т. 2.: Лютий 1917–1996 рр. – 728 с.